

Franjo Marković: *Etički sadržaj naših narodnih poslovice*

Izdavač:
Institut za filozofiju
Ulica grada Vukovara 54
Zagreb
www.ifzg.hr

Za izdavača:
Luka Boršić

Grafička priprema i dizajn:
Marin Martinić Jerčić

Tisak:
Grafomark d.o.o.

ISBN 978-953-8608-05-6

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom katalogu
knjižničnog sustava Bukinet (katalog.bukinet.hr)
pod brojem 991006044840109366.

Knjiga je tiskana uz potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih RH

Franjo Marković

Etički sadržaj naših narodnih poslovica

Priredila Ana Grgić

 Institut za
filozofiju
Zagreb, 2026.

Pregled sadržaja

Ana Grgić: <i>Uvod</i>	7
<i>Etički sadržaj naših narodnih poslovice</i>	27
1. Udružnost i udruge, male i velike	34
2. Nasliedjena prirodjena narav i ćud ćovjeka; izgled i odgoj ljudskoga okoliša; navika; volja slobodna ili neslobodna; rad i djelo	45
3. Obićaj i zakon; volja i nevolja; obći red i tećaj svieta i života, sreća i nesreća, jednakost i nejednakost, prolaznost; sudbina	55
4. Dobra raznovriedna; blagota i dobrota; koristnost; sebeznalost	62
5. Samoživstvo ili sebeznalstvo (egoizam) i inoznalstvo (altruizam); sućut, dobrohotnost, dobrotvornost i opreke njihove	71
6. Pravo prema sili, Bogu, pogodbi voljâ; pra, osobstvo, svojina; pravica i krivica	79
7. Pravda; osveta; kasan; zahvalnost i držanje vjere; pravednost ovoga ili onoga svieta	86
8. Moralna sloboda (stid, poštenje, obraz, duša, strah Božji; duševnost i pojavnost); njezini uvjeti i zahtjevi	91
9. Bog	104
Kazalo imena	109

Uvod

1. Markovićev rad na poslovicama

„Etički sadržaj naših narodnih poslovia“ naslov je izlaganja koje je Franjo Marković održao na sjednici filozofičko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 17. studenoga 1886. godine, a koje je potom objavljeno u *Radu JAZU* tri godine kasnije.¹ Riječ je o iznimno zanimljivom i važnom spisu, koji je u dosadašnjim interpretacijama Markovićeva djela bio gotovo u potpunosti zanemaren.² Njegova se važnost očituje prije svega u dvjema činjenicama. S jedne strane, „Etički sadržaj“ demonstrira Markovićevu uvjerenost da etika, osobito etika njegova glavnog filozofskog uzora Johanna Friedricha Herbarta, nije tek teorijska refleksija o ljudskom životu i me-

¹ Dr. Fr. Marković, „Etički sadržaj naših narodnih poslovia“, *Rad JAZU*. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički, knj. 25 (1889), 167–227.

² Usp. prije svega S. Botica, „Etički sadržaj naših narodnih poslovia u interpretaciji Franje pl. Markovića“, *Civitas Crisiensis* 2 (2016), 23–33; I. Peklić, *Život i djelo Franje Markovića* (Zagreb-Križevci: HAZU, 2014), 188–189; S. Kovač, „Dom i svijet hrvatske filozofije: struktura i povijesni aspekti“, u S. Kutleša (ur.), *Domovina, zavičaj, svijet: zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2021), 155–176; S. Kovač, „Povijesni ustroj filozofije – Franjo pl. Marković: u povodu 110. godišnjice smrti“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 50 (2024), 499–534. Usp. i moj rad „Između etike i estetike: Franjo Marković o narodnim poslovicama“ (*Nova prisutnost* 24 (2026) (u tisku)), u kojemu nudim detaljniju analizu Markovićeva pristupa poslovicama, ne samo u „Etičkom sadržaju“ nego i u njegovim predavanjima iz pedagogije, kao i u *Razvoju i sustavu obćenite estetike*.

đuljudskim odnosima, nego je duboko ukorijenjena u svijesti običnog naroda. S druge strane, taj je spis zapravo jedan od najoriginalnijih Markovićevih doprinosa filozofiji, s obzirom na to da poslovice niti u povijesti filozofije niti u Markovićevo doba nisu bile predmet sustavne filozofske analize. Zbog toga sam smatrala da je prikladno i korisno taj spis objaviti u obliku zasebne knjižice.

U doba kada sastavlja svoj spis o poslovicama Marković je već etabliran kao jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca, kako na području književnosti tako i na području filozofije. Od 1874. na Sveučilištu u Zagrebu predaje sve najvažnije filozofske predmete, uključujući etiku, koja u njegovoj prosudbi poslovice ima središnju ulogu.³ Njegovi književnoteorijski radovi nastali u to doba svjedoče o njegovoj svijesti o važnosti poslovice ne samo kao književne forme nego i kao dubljeg izraza narodnog duha. To osobito vrijedi za spis „Estetička ocjena Gundulićeva Osmana“ (1879), u kojemu Gundulićev ep uspoređuje s Tassovim *Oslobođenim Jeruzalemom*, Vergilijevom *Eneidom* i Homerovom *Ilijadom* te, između ostaloga, upozorava na važnost gnoma, poslovice u stihu, koje nisu uvijek kratke izreke s općim mudrim mislima, već ponekad čitave strofe raz-

³ O položaju etike u Markovićevu filozofskom sustavu usp. *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Split: Logos, 1981; izvornik 1903), 1–2, 16–39, i *Etika*, kritičko izdanje priredio i pogovor napisao B. Marotti (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 67–69. Prema Markovićevu shvaćanju, etika je dio estetike u širem smislu riječi jer se kao i ona zasniva na ugodnim i neugodnim osjećajima, koji upućuju na vrijednost ili nevrijednost – dobro i lijepo izazivaju ugodu, a zlo ili ružno neugodu. „*Etika* je ona filozofijska znanost, koja kao odličan i poseban dio estetike ustanovljuje potpun red, do jasnoće razgovjetnosti dotjeranih te među sobom logičnom razložitošću uzajmice svezanih pojmova, koji izriču presude o vrijednosti ljudskih volja i čina“ (*Etika*, 68).

mišljanja o nekoj općoj temi (ljepoti, sudbini, vladaru, ljubavi).⁴ Kako svjedoči Vjekoslav Klaić, Marković je gajio duboko uvjerenje da je usmena književnost prenositelj puno dubljih poruka nego što bi se na prvi pogled moglo činiti: „S toga su nam pripoviesti narodne, vidjeli mi tu same zmaje, sablasti i dive, od nepromierne vriednosti, jer nam čuvaju filozofiju narodnu, jer svakom njih proteže se koja uzvišena misao.“⁵

Nedugo prije Markovićeva govora o poslovicama u JAZU objavljene su dvije knjige koje svjedoče o jačanju interesa za poslovicu kao sadržajno bogat oblik. Tako August Šenoa – svojevrsan Markovićev intelektualni i književni suparnik – 1876. godine objavljuje *Antologiju pjesništva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga sa uvodom o poetici*, u koju je uvrstio i poslovice, što znači da njihovu književnu vrijednost smatra ekvivalentnom drugim književnim izrazima, čime pomiče granicu između pučke mudrosti i umjetničkog stvaralaštva.⁶ Isto tako, Vilim Korajac iste godine objavljuje *Filozofiju hrvatsko-srbskih narodnih poslovice*, raspravu koja je po svojoj najavljenoj strukturi puno ambicioznija od Markovićeve.⁷

⁴ Marković, „Estetička ocjena Gundulićeva Osmana“, *Rad JAZU*, knj. 50 (1879), 96–175.

⁵ V. Klaić, „Dr. Franjo Marković“, *Vienac*, 16 (1884), 337. Treba istaknuti da se Marković i u *Etici* ponekad poziva na poslovice kao potvrde određenoga teorijskog etičkog stava. Usp. Marković, *Etika*, 9, 153, 158, 160. Za razumijevanje Markovićeva odnosa prema pučkoj, predteorijskoj filozofskoj refleksiji usp. i njegova dva ranija spisa: „O baladah i romancih“, *Vienac* 44 (1869), 760–771 i „O slavenskih baladah“, *Vienac* 45 (1869), 786–796.

⁶ A. Šenoa, *Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga sa uvodom o poetici* (Zagreb: Matica hrvatska, 1876); za poslovice usp. 324–329. Treba napomenuti, ipak, da Šenoa zapravo navodi samo nekoliko izreka koje se uistinu mogu računati kao poslovice.

⁷ V. Korajac, *Filozofija hrvatsko-srbskih narodnih poslovice* (Osijek: Dragutina Sándora tiskarna, 1876). Korajčeva se rasprava trebala sastojati od triju

2. Markovićevi izvori

Najprije nekoliko riječi o naslovu: što znači „naših“? Marković se poslužio građom koja, vrlo pojednostavljeno, ne pripada nacionalno zatvorenom korpusu. Ta građa nije sasvim nacionalno homogena, već je, iz suvremene perspektive, međuregionalna i pritom je vrlo neodređena. Uostalom, nadnacionalnost je jedno od važnijih obilježja poslovice. Stoga ne treba iznenaditi što sedamstotinjak poslovice koje Marković spominje u ovom spisu pripadaju u osnovi različitim kulturnim krugovima. Kao što kaže Stipe Botica,

[z]a svoju elaboraciju *etičkoga* Marković je sigurno znao da ovdje nisu samo hrvatske poslovice, posebice ne u Karadžićevoj zbirci, zato treba imati dosta opreza kod uporabe njegove sintagme „naše poslovice“, kao što će mnogi u to vrijeme, posebice vukovci, rabiti i sintagmu „naše pjesme“. Pod ovim pojmom „naše poslovice“ nisu samo poslovice hrvatskog naroda, pa ni one zapisane na hrvatskome području. No Marković se ne bavi etničkom pripadnošću poslovice, već samo etičkom, možda i zato što poslovice u pravilu predstavljaju univerzalni semantički fenomen.⁸

To potvrđuje i činjenica da Marković u svojoj *Pedagogici* tvrdi da je etički sustav koji leži u pozadini naših narodnih poslovice ujedno sustav koji možemo naći i u poslovicama „svakoga etički razvijena naroda“.⁹

Marković se koristio trima glavnim izvorima, a to su: *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*

svezaka: prvi bi obradio naravoslovlje u poslovicama, drugi logiku, psihologiju i pravo, a treći etiku (Predgovor, 7). No sačuvan je samo prvi svezak. Usp. o tomu više u A. Grgić, „Između etike i estetike“.

⁸ Botica, „Etički sadržaj naših narodnih poslovice u interpretaciji Franje pl. Markovića“, 25.

⁹ Marković, „Sustav općenite pedagogike“, u F. Zenko (ur.), *Novija hrvatska filozofija* (Zagreb: Školska knjiga, 1995), 124.

Vuka Stefanovića Karadžića, *Sbirka narodnih posloviceah, riečih i izrazah* Mijata Stojanovića i *Poslovice* Đure Daničića.¹⁰ Te su zbirke u njegovo doba smatrane reprezentativnim sintezama poslovične građe¹¹ i to je glavni razlog zbog kojih se oslanjao na njih. Ipak, Marković izvorima pristupa nekritički i ne uzima u obzir bogatu tradiciju koja prethodi tim zbirkama.

Naime, osnovu Daničićeve zbirke čini najstarija sačuvana hrvatska zbirka poslovice *Proričja slovinska* (1697), koja se naziva i *Dubrovački rukopis* jer je u njoj sakupljena jezična građa s dubrovačkog područja.¹² Autorstvo se najčešće pripisuje Đuri Matijaševiću (1670–1728), dubrovačkom svećeniku, leksikografu, eruditu i bibliofilu. Dok Daničić izrijekom navodi taj naslov među izvorima svoje zbirke, Karadžić to ne čini i ne precizira podrijetlo prikupljenih poslovice. Unatoč tomu, kasnija istraživanja – prije svega usporedbe s Daničićevim izvorima te s Appendinijevom *Grammatica della lingua illirica* (1808), koja uz cjelovitu gramatiku hrvatskoga („ilirskoga“) jezika donosi i 117 poslovice – pokazala su da i Karadžićeva zbirka odražava kontinuitet bilježenja hrvatskih poslovice, premda ga sam Karadžić

¹⁰ Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi* (Beč: Štamparija Jermenskoga manastira, 1849); M. Stojanović, *Sbirka narodnih posloviceah, riečih i izrazah* (Zagreb: Trošak i brzotisak A. Jakića, 1866); Gj. Daničić, *Poslovice* (Zagreb: Sveučilišna knjižara Franje Župana, 1871).

¹¹ Njima se kao glavnim izvorima koristi i Korajac; usp. *Filozofija hrvatsko-srpskih narodnih posloviceah*, 7. Šenoa ne navodi izvore. Za neke dvojbe o reprezentativnosti usp. Botica, „Etički sadržaj naših narodnih posloviceah u interpretaciji Franje pl. Markovića“.

¹² Usp. o tome J. Kekez, „O posloviceama“, u J. Kekez (ur.), *Poslovice, zagonetke i govornički oblici* (Zagreb: Matica hrvatska, 1996), 13–52, osobito 19–22. O *Proričjima slovinskim* usp. I. Franić, „Jezična analiza dubrovačke zbirke poslovice *Proričja slovinska* iz 1697. g“, *Rasprave Instituta za jezik i jezikoslovlje* 30 (2004), 31–58.

nije eksplicitno naznačio.¹³ Uz *Proričja slovinska* Daničić navodi i ostala djela koja zapravo čine njegovu zbirku – rukopis iz biblioteke Ljudevita Gaja u Zagrebu, potom rječnik *Dizionario italiano latino illirico* (1728) Ardelija Della Belle (1655–1737), te poslovice koje je pronašao u knjizi *Rhacusani Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae* (1794) Đura Ferića (1739–1820) – i uz svaku poslovicu bilježi njezin izvor.

Treba upozoriti i na to da je u hrvatskoj sredini poslovica dokumentirano „živa“ barem od 15. stoljeća, premda ne znamo koje su točno poslovice činile tadašnji korpus. Poslovica kao iskaz narodnog duha ponekad se naziva „izreka“ ili „sentencija“, katkad „priječje“, „proričje“ ili, jednostavnije, „slovo“, što je doslovan prijevod latinskog termina *proverbium*. Ili, ako se radi o prijevodima hrvatskih poslovica na latinski jezik, odgovarajući je izraz *dicterium*, a rjeđe se koristi grčki izraz *gnome*. Da su se hrvatske poslovice doista prevodile na latinski jezik svjedoči Juraj Šižgorić u djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* (1487), koji ih je zapisao prije Erazma Roterdamskog.¹⁴ Erazmo je u djelu *Adagia* (1500, šire izdanje 1508) sakupio, komentirao i objasnio antičke izreke koje je preuzeo od klasičnih autora. Time je postao zaslužan za popularizaciju izreka kao što su npr. *Festina lente*, *In vino veritas* ili *Homo homini lupus*.

U 17. stoljeću nastaje zbirka *Proričja slovinska* ili *Dubrovački rukopis* koju, kako je spomenuto, Daničić izrijekom uključuje u svoju zbirku. U 18. stoljeću tiska se postumno *Gazofilacij ili riznica latinsko-hrvatskih riječi* (*Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*, 1740) Ivana Belostenca (1594–1675),

¹³ Usp. Kekez, „O poslovicama“, 21–22.

¹⁴ Usp. Kekez, „O poslovicama“, 17. Djelo je zapravo samo posredni dokaz: Šižgorić bilježi da je s Jakovom Naplavićem sastavio zbirku *Dicteria illyrica*. Sam tekst poslovice ne prenosi, nego tek referira na danas izgubljenu latinsku zbirku.

koja predstavlja jedno od temeljnih djela hrvatske leksikografije: dvojezični rječnik koji sadrži stare i regionalne riječi s osobitim naglaskom na sva tri hrvatska narječja, ali i poslovice. Gaj je u *Danici ilirskoj* preuzimao i dio poslovica iz djela Pavla Rittera Vitezovića *Priručnik aliti razliko mudrosti cvitje* (1703) koji je popularizirao i parafrazirao poslovice pronađene u djelima pisaca iz svih krajeva Hrvatske. Iste su jedinice u Belostenčevu *Gazofilaciju* označene kraticom „Ritt.“, što pokazuje prijenos paremioške građe između juga (dubrovačko-dalmatinski izvori) i sjevera (zagrebačka regija) te kontinuitet njezina bilježenja.¹⁵ Stoga nije neosnovano pretpostaviti da je dio tih poslovica ušao i u Stojanovićevu i Daničićevu zbirku. Stojanovićeva zbirka donosi pretežno građu sa slavonsko-srijemskog područja što, uzeto sve skupa, donekle objašnjava Markovićevu uporabu posvojne zamjenice „naših“. No ostaje pitanje zašto postojanje kontinuiteta zapisā o poslovicama nije izričito naznačio. To je, mogli bismo kazati, ipak Markovićev previd.

3. Zašto poslovice?

Poslovica spada među temeljne književne oblike, a kao jezični medij posjeduje izražajna sredstva koja ju razlikuju od drugih književnih oblika. Izražajna je i stilizirana te na kratak i jasan način, unutrašnjim ritmom a ponekad i rimom, iskazuje pouku koja je općeljudska.¹⁶

¹⁵ Ponekad se javlja i kratica „Ard.“, koja upućuje na *Dizionario italiano latino illirico* Ardelija Della Belle. Usp. A. Jembrih, „Ivan Belostenec u kontekstu zrinsko-frankopanskoga književno-jezičnog kruga“, *Kolo* 1 (2025).

¹⁶ Treba, doduše, napomenuti da niti u „Etičkom sadržaju“ a niti drugdje Marković ne nudi definiciju poslovice. O poteškoćama prilikom definiranja poslovice govori Wolfgang Mieder u *Proverbs: A Handbook* (Westport: Greenwood Press, 2004), 2–4, gdje navodi sljedeće riječi Archera Taylora: „Defi-

Poslovica je u antropološkom smislu iznimno relevantna, jer u sebi nosi, kako se ponekad kaže, „misaonu koncentraciju izričaja“.¹⁷ Predstavlja prikaz nacionalne, ali i nadnacionalne duhovnosti. Ako poslovica ima trajnu uporabnu vrijednost, onda ona čini korpus otvoren drugim kulturama, jezicima, tradicijama i utjecajima, stvarajući prostor za međukulturnu razmjenu i dijeljenje motiva te univerzalnih tema. Tome u prilog ide i činjenica da su, zahvaljujući unutarnjim žanrovskim zakonitostima, kod različitih naroda neovisno jednih o drugima nastajale poslovice istovjetne strukture i značenja.¹⁸ Zato se za poslovicu ponekad kaže i da je „globalna metafora“.¹⁹ Poslovica sažima uzorak ljudskog iskustva – jedan tipičan komadić stvarnosti, neku situaciju ili odnos – u lako pamtljivu rečenicu. Suvremenim rječnikom, ona je nenarativna „mini-priča“ u jednoj rečenici. Ta rečenica može biti jednodijelna, tj. izricati jedno iskustvo, npr. *Dobro je najveće blago*, ili dvodijelna, npr. *Dok se jedan ne otegne, ne može drugi da se protegne*, gdje se dvije cjeline povezuju kao uzrok i učinak.

U svakom slučaju, poslovica je zaokružena cjelina: konkretno su pojedinosti izostavljene, a umjesto njih stoji opće pravilo

nirati poslovicu pretežak je zadatak da bi se takav pothvat isplatio; pa čak i kad bismo sretnim slučajem u jednoj definiciji uspjeli objediniti sve bitne elemente i svakomu dati odgovarajući naglasak, ni tada ne bismo imali pouzdano mjerilo. Neka neizreciva kvaliteta govori nam da je ova rečenica poslovica, a ona druga nije. Stoga nam nijedna definicija neće omogućiti da sa sigurnošću prepoznamo neku rečenicu kao poslovicu. [...] Zadovoljimo se stoga spoznajom da je poslovica izreka koja je u optjecaju među narodom. Barem je taj dio definicije neupitan.” (A. Taylor, *The Proverb* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931), 3, navedeno prema Mieder, *Proverbs*, 3).

¹⁷ M. Ujević, *Narodne poslovice*, priredio S. Botica (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku / Naklada Jurčić, 2011), 11.

¹⁸ Usp. J. Kekez, „O poslovicama“, 14.

¹⁹ Isto, 44.

koje se može uvijek iznova primjenjivati na mnoge druge, nove situacije. Njome se tako poentira ili komentira i izvan vremena u kojemu je nastala; kako kaže Josip Kekez,

filozofska spoznajnost i poetizirana emotivnost [poslovica] nadraštaju konkretno vrijeme fiksiranja: ageografičnima i ahistoričnima čini ih upravo njihova neistrošivost poruke, što je uostalom i bilo razlogom pisanoj književnosti da na njima gradi svoju pjesničku viziju svijeta i života, pa ih pisci interpoliraju u svoja djela.²⁰

U te svrhe poslovica može biti ukrašena metaforom, npr. *i Crna koka nosi bijela jaja*, može biti stilizirana metonimijom, npr. *Obraz ni za što*, kao i aliteracijom, npr. *S kim te vide, s tijem te i pišu*, te unutarinom i vanjskom rimom, npr. *S kim si, onaki si; tko radi, izradi*.

Zahvaljujući svim tim obilježjima, poslovica je Markoviću prikladna jer se njome u jednoj rečenici, ponekad vrlo kratkoj, može uvidjeti upravo ono što je za njegov etički projekt ključno – živa, neposredna i prirodnom mišljenju bliska artikulacija moralnog iskustva.²¹ Za razliku od filozofskih rasprava, koje apstrahiraju, proširuju i sistematiziraju, poslovica je zgusnuta jedinica praktične mudrosti nastala iz izravnog iskustva života.

Drugim riječima, poslovica je Markoviću prikladna jer pruža uvid u etičku intuiciju zajednice, u njezin spontani moralni osjećaj, prije ikakve teorijske refleksije. Ona predstavlja najjednostavniji oblik etičkog prosuđivanja – ne zato što je primitivan, nego zato što je neposredan, nefiltriran i, zbog svoje praktične

²⁰ Isto, 24–25.

²¹ Budući da je poslovica kratka i jednostavna forma, čini se da ona nije primjeren predmet estetske analize kako je shvaća Marković. Ipak, u radu „Između etike i estetike“ pokazujem da tome nije tako te da Marković u *Razvoju i sustavu obćenite estetike* ipak nudi takvu analizu, koja potvrđuje njegovo temeljno načelo jedinstva etike i estetike.

provjerenosti, čuvan kroz generacije. Poslovice su, u Markovićevoj perspektivi, mikroforme narodne etike, koje posreduju između teorijske moralnosti i stvarnog života: dovoljno su opće da iskažu trajnu mudrost, a dovoljno konkretne da zadrže trag iskustva koje ih je proizvelo. U njima Marković u spontanom obliku nalazi ono što Herbart naziva praktičnom idejom: elementaran sud o dobru i zlu, o dopuštenom i nedopuštenom, o korisnome, pravednome i poželjnome.

Osim toga, poslovice su za Markovića prikladne jer pokazuju kako se moralno razumijevanje oblikuje izravno kroz jezik. Etika kao disciplina ne mora uvijek započeti apstraktnim pojmovima i kategorijama; može započeti i u kratkim ritmiziranim rečenicama koje se pamte, ponavljaju i prenose. Time poslovice postaje svojevrsna „moralna formula“ – jednostavan način da se izrekne stav koji bi u filozofiji zahtijevao analizu, argument i primjer. Upravo zato Marković poslovice vidi kao osobito vrijedan filozofski materijal: ona istodobno otkriva i normu i iskustvo, i vrijednosni zahtjev i opis zbilje.

Na kraju, poslovice mu je prikladna i kao most između filozofije i narodne kulture. Markovićev projekt nije samo etička analiza, nego ima i duboko kulturno značenje: on želi pokazati da je moralna misao ukorijenjena u jeziku i mentalitetu naroda. Kao što Herbart govori o „odgoju karaktera“, tako Marković vidi da narod sam sebe odgaja kroz poslovice – njezina funkcija nije samo opisati svijet, nego usmjeriti djelovanje u njemu. Ona je preskriptivna u mjeri u kojoj to nijedno apstraktno moralno načelo, uključujući Herbartove praktične ideje, ne može biti. Zato ona služi kao autentično svjedočanstvo o tome kako zajednica razumije moralni život, što od njega očekuje i što u njemu smatra vrijednim.

4. Markovićeva klasifikacija poslovice

Marković je poslovice podijelio u pet vrsta koje su u izravnoj ili neizravnoj vezi s etikom. Podjela je zapravo funkcionalno-semantička i njome se poslovice dijele u sljedeće vrste:²²

I. Normativne, koje nalažu neku etičku obvezu: npr. *Svako-mu svoje treba; Preko mjere nikakva dobra nije; Tko se ne namučī, taj se ne nauči.*

II. Pragmatično-utilitarne, koje nalažu pravilo korisnosti: *Ono stvar vrijedi, po što se može prodati; S trbuhom za kruhom; Zrno do zrna pogača, kamen do kamena palača.*

III. Opisne/empirijske, koje tvrde često opaženu činjenicu o ljudskoj naravi ili praksi: *Vode i zlobe nikada ne će nestati; Majmun je majmun, makar ćeš ga u kakove haljine oblačiti; S polja gladač, a iz nutra jadac.*

IV. Vrijednosne, koje postavljaju mjerilo vrijednosti za ljude ili prirodu: *Preko mjere nikakva dobra nije; Predobar nedobar; Dogovorna je najbolja; Jabuka, koja dockan sazri, dugo stoji; Rano voće rado trune.*

V. Teološko/fatalističke, koje očituju vjeru u višu vlast (Boga, sudbinu i sl.): *Svatko za se, a Bog za sve; Nad silom sila je pravda; Što mora biti, biti će.*

Naravno, te se vrste mogu preklapati, pa ista poslovice može biti dvoznačno shvaćena – i kao pravilo i kao opis. Za primjer navodi poslovice *Svaka ptica svome jatu leti*, koja se može tumačiti kao generalizacija o ljudskoj sklonosti grupiranju prema sličnosti ili kao preporuka da je bolje držati se svoga ili svojih.²³

Ipak, spomenuta tipologija ostaje tek pomoćno radno sredstvo koje pokazuje da se poslovice mogu javljati kao normativne,

²² Usp. Marković, „Etički sadržaj“, 33–34.

²³ Usp. isto, 34.

vrijednosne, opisne, utilitarne ili teološke. U svojoj raspravi Marković ne slijedi tu podjelu, nego poslovice kategorizira i o njima raspravlja redoslijedom koji, barem na prvi pogled, ne očituje neki sustav. Najprije tematizira poslovice koje govore o čovjekovoj društvenoj naravi, potom one koje govore o čovjekovu karakteru te načinu njegova stjecanja, za čime slijedi analiza poslovice koje govore o običaju i zakonu. Nakon njih prelazi na one koje govore o ljudskom dobru općenito, o egoizmu i altruizmu, pravu i pravdi, moralnoj slobodi te, naposljetku, o Bogu. Čini se da je čitateljima htio pokazati da se poslovice *moгу* kategorizirati u spomenutih pet skupina i sugerirati da je ta podjela ona kojom bi se *mogla* koristiti stroža filozofska analiza poslovice nego što je njegova, prije svega analiza koja bi pretpostavljala neko empirijsko objašnjenje razlike između jezičnog oblika poslovice, njihova podrijetla, kao i činjenice da su neke poslovice međusobno barem naizgled protuslovne.²⁴ Budući da se u rješavanje tih problema u spisu ne upušta, odlučio se za kategorizaciju koja je u osnovi nesistematična. Podjela na pet vrsta poslovice ostala je tako orijentacijska skica, ali ne i metodološka matrica ostatka rada.

Iako je svjestan načina uporabe poslovice u književnim djelima kao kontekstualnih spona, Marković ih rabi na drukčiji način – kao gradivne spona. On se koristi poslovicama kako bi afirmirao određeni filozofski sustav, ali to ne čini eksplicitno. Naime, etički sustav koji on učitava u korpus poslovice kojim

²⁴ Usp. isto, 30–32. U radu „Između etike i estetike“ pokazujem da je protuslovlje među poslovicama zapravo najveći problem s kojim se Marković suočava i da njegov način rješavanja protuslovlja pokazuje da on u korpus zapravo *učitava* određeni etički sustav. Isto vrijedi i za njegovu zamisao da su „naše pučke poslovice jednostavno ali prilično vjerno ogledalo poviestnoga razvitka etike kao znanosti“ („Etički sadržaj“, 107).

se koristi očito je Herbartov sustav, iako Herbarta imenom u spisu ne spominje. To je očito primjerice u sljedećem odlomku:

Ako čovjek jasno i podpuno zna, što mu nalaže etički zakon dobrohotnosti te dobrotvornosti, i etički zakon pravičnosti, i etički zakon pravednosti, i etički zakon voljne jakosti, odlučnosti i uztrajnosti, pak ako on sve svoje hoćenje i činjenje svagda upravlja jasnom i podpunom svojom spoznajom svih naloga onih etičkih zakona: takav čovjek je, vele neki etički sustavi, moralno slobodan, iliti krieptostan, a spoznaju etičkih zakona daje mu sama, u svih ljudi jednaka, urođena etička ćut, iliti moralna svijest, savjest, koju je Bog podao umnoj, slobodnovoljnoj strani ljudske duše, da naporom voljnim upokorava i upravlja osjetnu i tjelesno-oćutnu, zakonom prirodne uzročnosti podloženu stranu duše.²⁵

Slijedeći Herbarta, Marković polazi od pet etičkih ili praktičnih ideja te tvrdi da se čovjekova vrlina i sloboda temelje u njihovu jedinstvu koje se pak zasniva na urođenoj moralnoj svijesti.

Taj etički sustav, koji na koncu spisa naziva etičkim idealizmom,²⁶ zapravo čini pravu teorijsku pozadinu Markovićeve filozofske analize poslovice. Uostalom, kao što smo vidjeli, to je sustav koji možemo pronaći u narodnim poslovicama, „svakoga etički razvijena naroda“. Herbartov etički sustav, organiziran oko pet praktičnih ideja, tako može poslužiti kao stroži filozofski okvir ne samo kategorizacije poslovice nego i analize njihova sadržaja. No, u „Etičkom sadržaju“ Marković se tim okvirom ne koristi. Njime se koristi u neobjavljenom rukopisu predavanja iz pedagogije, gdje ujedno obrađuje i temu koja je u „Etičkom sadržaju“ također izostala, a to je *odgojna* funkcija poslovice.²⁷

²⁵ Usp. isto, 91.

²⁶ Usp. isto, 107.

²⁷ Neobjavljeni rukopis Markovićevih predavanja iz pedagogije čuva se u

Ipak, u spisu se mogu pronaći nesustavne i raspršene reference na herbartovske ideje, a Marković za svaku od tih ideja pronalazi odgovarajuću poslovicu. Možemo ih kratko navesti, slijedeći poredak iz gornjeg citata.²⁸

Prva je ideja dobrohotnosti, odnosno ideja volje usmjerene na dobro drugoga, na promicanje tuđe sreće. U skladu s time, Marković u poslovicama pronalazi uvjerenje da moralna dobrota povlači ono što naziva blagotnim dobrom²⁹ (*Ko dobro čini, bolje dočeka*) i da zlohotnost razara i onoga tko je čini.

Druga je ideja pravednosti, koja nadilazi puko pravo time što nastoji ispraviti nejednakosti i ublažiti strogu primjenu pravnih pravila u korist pravednog, odnosno moralno prihvatljivog ishoda. Marković joj nalazi potvrdu u poslovicama koje naglašavaju uzročnu i unutarnju pravdu (*Kakva sjetva, takva i žetva*) te u moralnom pravilu da je *Bolje nepravdo trpjeti nego nepravdo učiniti*.

Treća je ideja prava, shvaćena kao ideja pravično usmjerene volje koja se ispituje u sukobu: kada se volja jedne osobe sudari s voljom druge oko nekog predmeta koji dotad nije pripadao nikomu, potrebno je postići dragovoljni sporazum koji uspostavlja pravilo međusobne pogodljivosti i vrijedi kao obrazac za buduće slične situacije – u tome se, prema Herbartu, nazire sama klica prava. Marković tu ideju prepoznaje u poslovicama koje

Arhivu HAZU u Zagrebu, a njegov početak objavljen je u Zenko, *Novija hrvatska filozofija*, 115–128. Temeljitija usporedba analize poslovice u tom rukopisu i „Etičkom sadržaju“, kao i obrazloženje razloga zbog kojih se u potonjem spisu Marković nije upustio u izričitije herbartovsko tematiziranje poslovice može se naći u „Između etike i estetike“.

²⁸ Za podrobnu raspravu o pet herbartovskih praktičnih ili etičkih ideja usp. Marković, *Etika*, 119–128 te A. Grgić i F. Grgić, „Uvod“, u Gj. Arnold, *Etika i poviest*, ur. A. Grgić i F. Grgić (Zagreb: Institut za filozofiju, 2025), 11–14.

²⁹ Usp. Marković, „Etički sadržaj“, 62.

pravo shvaćaju kao dogovor i zajedničko uređenje (*Dogovorna je najbolja*), a ne kao puku silu.

Četvrta je ideja savršenstva volje, koju određuje kao jakost volje: snažna je ona volja koja je odlučna, ustrajna, opsežna i unutarnje usklađena. Herbart je shvaća kao moralnu snagu osobnosti, a Marković je u poslovicama prepoznaje u neprestanu naglašavanju ustrajnosti i postojanosti, npr. *Kad se čovjek šta prihvati, onoga nek se i drži*.

Posljednja, objedinjujuća, je ideja unutarnje (moralne) slobode, koja označuje sposobnost volje da se samoodredi u skladu s moralnim zahtjevom, a ne samo pod pritiskom nagona ili izvanjskih okolnosti. Marković pokazuje da narodna mudrost jasno razlikuje želju od volje te da moralnu slobodu pripisuje onome tko djeluje iznutra, iz uvjerenja (*Obraz ti kaže, a djelo ne laže*).

5. Dva primjera

Marković u poslovicama vidi formulaične izraze narodnog morala u kojemu se odražavaju kako glavne moralne teorije tako i povijest morala. Zato je njegova rasprava, poput samih poslovice, zgusnuta i sadržajno vrlo bogata. Ovdje ću navesti dva primjera koji dobro ilustriraju Markovićev pristup.

5.1. Slobodna volja

Kao što je poznato iz Markovićeve objavljene *Etike*, on je dosta razmišljao o tradicionalnom problemu slobodne volje i pokušao, u skladu s herbartovskom tradicijom, pronaći neki srednji put između determinizma i indeterminizma volje insistirajući na tome da je čovjekova volja u osnovi slobodna i da to jamči

autonomiju ljudskog bića.³⁰ On jasno kaže da se od poslovice ne može očekivati da daju jedno, potpuno jasno i dosljedno rješenje pitanja slobode volje. Uostalom, od poslovice se ne može očekivati da riješe filozofske probleme. Poslovice ne čine filozofsku teoriju, nego odražavaju različita životna iskustva. Zato među njima nalazimo one koje više naginju determinizmu (čovjek je snažno određen nasljeđem, okolinom i navikom), ali i one koje pretpostavljaju određenu slobodu volje, dovoljnu da čovjeka učini moralno odgovornim.

Oslanjajući se na Aristotela Marković prihvaća mišljenje da se čovjek za vrijednosti odgaja tako da opetovano čini dobra djela, da se, drugim riječima, vrijednostima uči kroz navikavanje. Ali upozorava da neki mislioci idu predaleko i smatraju da je navika toliko jaka da volji više i ne ostavlja slobodan izbor, pa je čovjek samo proizvod naslijeđenih i stečenih navika. Narodne poslovice ovdje svjedoče o dvostrukom iskustvu: jedne ističu veliku snagu navike kroz nasljeđe (*Što se u kolievci nauči, nigda se ne oduči*), a druge ipak priznaju da se od loše navike može odviknuti – iako teško (*Navika je jedna muka, a odvika dvije muke*).

Ipak, kada se razmotre narodne poslovice koje govore o volji, može se primijetiti da one u načelu snažno naglašavaju ljudsku slobodu. U narodnom govoru volja nikada ne znači prisilu, nego uvijek slobodan izbor, što pokazuje izreka poput *Volja ti doći, volja ti nadoći* ili pučki upit *Ili je sila ili draga volja?*. Iz njih je jasno da je volja shvaćena kao unutarnja snaga čovjeka, sposobnost da se odluči „za“ ili „protiv“ nekog djelovanja. Marković posebno naglašava da je volja u narodnoj svijesti aktivna i stvaralačka suprotnost svakoj izvanjskoj sili pa stoga predstavlja upravo snagu osobnosti. To potvrđuju poslovice kao što je *Tudja volja a svoja nevolja*, koje izričito suprotstavljaju vlastitu volju tuđoj

³⁰ Usp. Marković, *Etika*, 90–116.

prisili, ili one koje govore o unutarnjoj odlučnosti kao uvjetu djelovanja: *Toliko učini čovjek, koliko hoće učinit*. Uz to, i pritom možda najvažnije, narod razlikuje volju od žudnje – *Nedaj uvijek srcu na volju; Srcu na volju, sebi na nevolju* – što pokazuje da volja nije samo osjećaj željenja, nego viša moć koja može nadvladati strasti. Konačno, poslovice *Ne sieče sablja no ruka* potvrđuje da se vrijednost djela pripisuje volji kao unutarnjoj moralnoj sili, a ne vanjskim okolnostima.

Dakle, prema poslovicama, volja je ona duševna snaga po kojoj je čovjek slobodan, odgovoran i sposoban za moralno djelovanje. Marković u poslovicama uočava da se volja shvaća kao ono što može nadvladati žudnje i usmjeriti čovjeka prema moralnom djelovanju. Poslovice vrlo jasno odražavaju stav da se slobodna volja smatra nečim bitnim za čovjeka. U njima je volja shvaćena kao djelatna moć, kao nutarnja snaga kojom čovjek prelazi od puke želje na djelovanje, te se po njoj mjeri čovjekova moralna vrijednost.

5.2. Što je dobro?

Marković razlikuje dvije vrste dobra: dobro u moralnom smislu (vrlina ili vrednota) i dobro u, kako ga naziva, blagotnom smislu (kao ono što je korisno, ugodno ili što se odnosi na dobrobit pa tako i na materijalno dobro) i promatra kako se narodne poslovice odnose prema stoičkoj i hedonističkoj moralnoj filozofiji te aristotelovskom učenju o sredini. Analiza ga vodi zaključku da narodne poslovice dosljedno uzdižu moralnu dobrotu iznad svih drugih dobara te je prikazuju kao najviše dobro, kao uvjet svake prave blagote i kao mjeru vrijednosti svih ostalih dobara.

Poslovice izričito tvrde da bez moralnog dobra nema ni istinske ugone, koristi ili dobrobiti: *Gdje nije dobrieh, tu nije ni dobra; Dobro je najveće blago*. Moralna dobra označena rije-

čima „obraz“, „čovječtvo“, „poštenje“ nadmašuju vrijednost svih drugih dobara: *Čovjek sve dava za obraz, a obraz ni za što; Sve podaj, a čovječtva ne daj*. Sva zemaljska dobra zajedno ne mogu se mjeriti sa čestitošću: *Više vriedi prst obraza nego svieta blago*. Moralno dobro nadilazi bogatstvo (*Bolje je poštenje u siromaštvu nego bogatstvo bez poštenja*) i vrjednije je čak i od samog života, jer *Bolje je pošteno umrijeti nego sramotno živjeti*. S moralnim dobrom Marković povezuje čitav niz dobara koja su ili njegovi sastavni dijelovi (pravednost, strpljivost, marljivost) ili posljedice (mir, spokojstvo, zadovoljstvo), a koje, prema narodnim poslovicama, nadilaze svako materijalno dobro: *Bogat je, tko je zadovoljan*. Uz to, narod jasno vrednuje um i razum iznad tjelesne snage i imutka: *Više pomaže mudrina, nego jačina; Znanje je prvo imanje; Bolja je jedna razmišljena nego stotina učinjenih*.

U tim poslovicama Marković nalazi potvrdu da narod jasno razlikuje moralna dobra od blagotnih i da nepokolebljivo stavlja moralna dobra na vrh ljestvice vrijednosti: ona su mjerilo, uvjet i središnja os ljudskog života, a sva ostala dobra imaju vrijednost samo u onoj mjeri u kojoj su u suglasju s njom.

Zaključak

Marković smatra da postoji nešto takvo kao što je etička narodna svijest. Ona je, tvrdi, u skladu s najvišim filozofskim učenjima i s kršćanskim moralom. Premda postoje i etički dijametralno suprotne poslovice koje odražavaju sebičnost, korist, osvetu i primat sile, one su za njega tek odraz činjenice da se etika razvija i da ima svoju povijest, tako da prikazuju pojedine faze etičkog razvitka – od utilitarizma i egoizma do etičkog idealizma.

Prema Markoviću, narod je, kao i njegov vlastiti prikaz etičke svijesti, opstao ponajprije zahvaljujući etičkom idealizmu. Ideali su ono što održava narodnu dušu živom kroz povijest i

omogućuje joj da podnese nevolje te da se uzdigne u etičkom razvoju.³¹ U tom se svjetlu može razumjeti i njegov istraživački okvir: implicitno mjerilo prosudbe narodnih poslovice, koje leži u njihovoj pozadini, postavlja u obliku Herbartovih etičkih ideja, koje funkcioniraju kao sredstvo očuvanja i produbljivanja narodne etičke svijesti. Marković je, dakle, pokazao da se Herbartove praktične ideje mogu ispitivati na živom narodnom materijalu, a ne samo na razini čiste teorije. Na taj je način narodnu etičku svijest uokvirio kao prostor u kojem se ideali i iskustvo dodiruju.³²

Ana Grgić

³¹ Usp. sam završetak spisa: „Taj etički idealizam bijaše ono više svjetlo, koje ogrijavaše njegovo bivstvo kroz tolike tegobne vjekove; taj etički idealizam bijaše onaj kucaj, kojim je njegovo srce bilo, živjelo, i mnogo jada preživjelo. Obrazovani staleži naroda treba da uvijek čuju taj kucaj pučkoga srca, treba da etički idealizam puka svojim utjecajem ne slabe i ne kvare, nego kriepe i usavršuju; jer ako bi ga slabili, – a slabili bi ga, kad bi svojim sborom i tvorom sijali u svijest naroda sjeme samoživstva, koristnosti, kukavnosti – onda bi zaustavljali kucaj srca narodnoga te narodu svome zadavali moralnu a tim i fizičku smrt. Jer narod živi samo o etičkoj vrijednosti svojoj, te nema domovine ni tvarne, ako nema domovine duševne; samo s udobravanjem etičke svijesti svoje napreduje narod, s kvarenjem njezinim propada, a ovoga zla našem narodu ne dao Bog“ (Marković, „Etički sadržaj“, 107–108).

³² Ova knjiga izrađena je u sklopu projekata *Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine* (Hrvatska zaklada za znanost, IP-2022-10-5438) i *Javna filozofija* (Institut za filozofiju, Nacionalni plan oporavka i otpornosti 2021.–2026. – NextGenerationEU). Zahvaljujem Barbari Ćuk na korisnim komentarima uz raniju verziju ovoga Uvoda.